

ЦІННІСНО-СМИСЛОВІ НАСТАНОВИ В СТРУКТУРІ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ

Ю.М. Сошина,

асистент кафедри соціології, психології та гуманітарних дисциплін
Криворізького факультету
Запорізького національного університету

Матеріал статті присвячений розробці проблеми ціннісно-смыслових настанов в структурі ціннісно-смысловой сфери особистості. Висвітлено особливості смысловой сфери особистості. Розглянуто елементи смысловой сфери: особистісний смысл, смыслові настанови, смыслові диспозиції, смысловий конструкт, мотив, особистісні цінності.

Ключові слова: ціннісно-смыслові настанови, смыслова сфера, особистісний смысл, смыслові настанови, смыслові диспозиції, смысловий конструкт, мотив, особистісні цінності.

Материал статьи посвящен разработке проблемы ценностно-смысловых установок в структуре ценностно-смысловой сферы личности. Отражены особенности смысловой сферы личности. Рассмотрены элементы смысловой сферы: личностный смысл, смысловая установка, смысловая диспозиция, смысловой конструкт, мотив, личностные ценности.

Ключевые слова: ценностно-смысловая установка, смысловая сфера, личностный смысл, смысловая установка, смысловая диспозиция, смысловой конструкт, мотив, личностные ценности.

На сучасному етапі розвитку психологічної науки знаходиться один з найбільш цікавих та перспективних підходів до психології особистості – смысловий підхід, в рамках якого відбувається розробка загальнотеоретичних уявлень про смысловий вимір людського буття. Значений феномен вкрай неоднозначний, має значну кількість різних виразів, поліфункціональний. Так. Д.О. Леонтьєв розглядає смыслову реальність як форму єдності життєвих відносин людини та світу. В тій чи іншій мірі дослідженню смысловой сфери приділяли увагу такі науковці, як О.Г. Асмолов, Б.С. Братусь, Ф.Ю. Василюк, В.П. Зінченко та ін.

Смысл різноманітних ситуацій дійсності, явищ виступає системною властивістю взаємовідносин суб'єкта з оточуючим світом. Орієнтуватись в світі людей, речей, явищ, власних станів нам дозволяють стійкі системи координат – смыслові утворення, завдяки яким людина може зробити свою поведінку направленою, втілити в потребу в дію. На нашу думку, чільне місце серед смыслових утворень особистості займають ціннісно-смыслові настанови – стійкі суб'єктивні відношення людини до різних сторін реального буття, які переломлюються в діяльності та визначають її характер, позиційність суб'єкта, образ його життя. У той же час, роботи, в яких були б детально розглянуті особливості ціннісно-смыслових настанов та їх місце в структурі смысловой сфери особистості практично відсутні, що робить дослідження даної теми актуальним.

Метою статті є визначення місця та ролі ціннісно-смыслових настанов в структурі ціннісно-смысловой сфери особистості.

Для аналізу структури ціннісно-смысловой сфери особистості ми будемо користуватись підходом та теоретичними доробками Д.О. Леонтьєва. Так, смыслові структури особистості, на думку автора, регулюють процеси життєдіяльності суб'єкта і включають в себе особистісний смысл, смыслову настанову, мотив, смыслову диспозицію, смысловий конструкт, особистісні цінності [4]. Не зважаючи на відмінності у характері та функціональних проявах всі перелічені структури тісно пов'язані між собою. Розглянемо кожен компонент смысловой сфери окремо.

Особистісний смысл об'єктів і явищ дійсності – це характеристика, яку вони набувають, будучи презентовані суб'єкту в образі. Особистісний смысл не співпадає з життєвим смыслом [3].

Життєвий смысл – це об'єктивна характеристика відношення об'єктів і явищ дійсності до життєдіяльності суб'єкта, а особистісний смысл - це форма суб'єктивного відображення цього відношення в свідомості суб'єкта, в його образі світу. Ця характеристика особистісного смыслу реалізується за допомогою двох різних психологічних механізмів – механізму емоційної індикації

і механізму трансформації образу. Особистісний смисл завжди конкретний, він смисл чогось, по відношенню до чогось, і це відношення завжди якісно визначене. Емоція дає лише загальну, поверхову характеристику особистісного смислу.

Особистісний смисл виявляється також у вигляді ефектів трансформації психічного образу, коли змінюються суб'єктивні зв'язки між елементами цілісної ситуації і викривляються просторові, часові та інші співвідношення. Причиною цих трансформацій виступає особистісний смисл, який характеризує ті чи інші елементи або аспекти ситуації: при цьому трансформація образу може супроводжуватися, а може і не супроводжуватися емоційною індикацією.

Смислова настанова – це складова виконавчих механізмів діяльності, яка відображає в собі життєвий смисл об'єктів і явищ дійсності та виявляється в різних формах впливу на перебіг актуальної діяльності.

На основі смислових настанов здійснюється «вибір» особистістю своїх вчинків. Цей вибір означає елементарний акт активності особистості, в якому можна виокремити «раціональну» і «ціннісну» лінію. У першому випадку структура вибору зводиться до пошуку оптимального варіанту з числа можливих альтернатив, у другому випадку відбувається «ціннісний» процес вибору мотиву, коли передумовою вибору стає цінність, моральна норма, моральна позиція особистості.

Смислові настанови виводять «особистісні смисли» за межі свідомості і являють собою форму фіксації смислового досвіду безпосередньо в діяльності. Смислові настанови можуть здійснювати на діяльність стабілізуючий, перешкоджаючий, відхиляючий або дезорганізуючий вплив. Особистісні смисли та смислова настанова доповнюють один одного в цілісній системі регуляції діяльності. Але необхідно відмітити, що смислові настанови впливають лише на спрямованість протікання пізнавальних процесів, вони не приймають «форм, характерних для змісту свідомості» [4, с. 106], в той час як особистісні смисли визначають особливості презентації конкретних образів та їх окремих характеристик. Їх взаємодію можна представити у вигляді наступного положення: викривлення, які вносяться в образ, так модифікують його, щоб його особистісний смисл, наскільки це дозволяють вимоги адекватності відображення, відповідав спрямованості актуальних смислових установок.

Мотив визначається як «предмет, включений в систему реалізації взаємин суб'єкт-світ та який набуває в цій системі властивість спонукати та спрямовувати діяльність суб'єкта» [4, с. 193]. Ця властивість не закладена в самому предметі, вона зумовлена включенням в системи смислових зв'язків. Смысловий мотив задається його зв'язком не з однією, а з цілим рядом потреб. Мотив постає як ситуативна смислова структура, на основі якої будується вся система смислової регуляції окремо взятої діяльності. При завершенні або руйнуванні відповідної діяльності предмет втрачає системну якість мотиву та система смислової регуляції розпадається. При перериванні діяльності нереалізоване прагнення зберігається у смисловій сфері особистості та здійснює вплив на хід подальшої діяльності.

Смислові диспозиції являють собою форму фіксації ставлення суб'єкта до об'єктів та явищ дійсності, яка визначається роллю та місцем цих об'єктів та явищ у життєдіяльності людини.

У смислових диспозиціях можна виділити змістовну сторону, яка описується поняттям відношення, та динамічну сторону, яка описується поняттям фіксованої смислової установки. Смислові диспозиції постають як механізм надситуативної активності (поняття розроблене В.А. Петровським), виходу діяльності за межі ситуативних вимог на новий рівень, тобто фактично зміни діяльності, що можливо завдяки позаситуативному характеру смислових диспозицій.

Смислові диспозиції як позаситуативні смислові структури, які консервують інваріантний життєвий смисл об'єктів та явищ дійсності, є не лише латентними структурами. Їх актуалізація виражається у породженні актуальних особистісних смислів та смислових настанов, які прагнуть надати діяльності, в якій вони виникли, спрямованість, яка узгоджується зі спрямованістю смислової диспозиції. Таким чином, можна визначити смислову диспозицію «як ставлення до об'єктів та явищ дійсності, які мають для суб'єкта стійкий життєвий смисл, яка консервується у формі фіксованої установки та проявляється в ефектах особистісно-смислової та установочно-смислової регуляції, і не пов'язана з мотивом актуальної діяльності» [4, с.213].

Смисловий конструкт. Власне поняття смисловий конструкт вперше було введено у працях В.В. Століна та М. Кальвіньо [7]. Їм вдалося експериментально встановити зв'язок між особистісним смислом конкретних значимих об'єктів та явищ, які представлені відповідними поняттями, та оцінкою цих понять по індивідуально-специфічним значимим категоріальним шкалам.

Смислові конструкти дозволяють об'єднати об'єкти та явища в класи «не за загальною об'єктивною ознакою, а за схожою особистісно-смисловою основою», – це так звані емоційні узагальнення. До них належать, наприклад, клас явищ, які позначаються зазвичай у моральних поняттях «справедливість», «добро» і т.п. [1].

Смислові конструкти виконують функцію безпосередньої оцінки близькості реального стану речей до ідеального чи необхідного. Смисловий конструкт можна розглядати як оцінну шкалу, один з полюсів якої задається або «моделлю потрібного майбутнього» (М.О. Бернштейн), який описує певний стан розвитку життєвих відношень індивіда, або «моделлю повинного» яка описує вектор бажаного перетворення дійсності. Конструкти, які стоять на різних основах (наприклад, на основі особистісних цінностей – «істинний-брехливий», «гарний-потворний», на оцінці стану життєвих ставлень – «небезпечний-безпечний», «затишний-незатишний»), не розрізняються за характером свого функціонування в структурі смислової регуляції життєдіяльності.

На відміну від мотивів, смислові конструкти є стійкими, інваріативними, транситуативними та, на відміну від смислових диспозицій, всюдисущими. Тобто смисл будь-якого явища або об'єкта в більшій чи меншій мірі визначається його оцінкою за смисловими конструктами. По суті, ми маємо справу з «емоційним кодом» (визначення за О.А. Артем'євою), який відображає значимі властивості об'єкта або явища на рівні глибинних структур образу світу.

Проявляючись в діяльності у формі особистісних смислів та смислових настанов, смислові конструкти відрізняються від мотивів та смислових диспозицій більшою узагальненістю та стійкістю, а також більш тісним зв'язком з особистісними цінностями. Як для буденної свідомості, так і для більшості теоретичних підходів до проблеми цінностей в психології характерне уявлення про особливе місце та роль цінностей у людському житті. Ряд авторів (Б.С. Братусь, В.П. Зінченко, В. Франкл та ін.) вказують на смислову природу цінностей [1].

Особистісні цінності як різновид смислових структур віднесені Д.О. Леонтьєвим до вищого рівня організації смислової сфери особистості. Вони є стійким «джерелом смислоутворення, автономним по відношенню до конкретних ситуацій взаємодії суб'єкта зі світом» [4, с.233].

Ряд авторів (В.Г. Асеев, С.С. Бубнова, Б.І. Додонов) розглядають цінності в одному ряді з поняттями потреби та мотиву, підкреслюючи їх реальну мотиваційну та спонукальну силу. Проте потреби являють собою форму безпосередніх взаємин індивіда зі світом, діють «тут і тепер», їх мотиваційна спонукальна сила постійно змінюється. Особистісні цінності являють собою узагальнені взаємини зі світом, перероблені спільним досвідом соціальної групи; їх мотиваційна дія співвідноситься з життєдіяльністю людини в цілому, а не з конкретною ситуацією. Особистісні цінності володіють високою мірою стабільності, зміна ієрархічної системи цінностей – надмірна, кризова подія у житті людини. Характер мотивовірних впливів потреб та особистісних цінностей також різний. За висловлюванням В.Франкла, якщо потреби штовхають нас, то цінності притягують. Розглядаючи цінності як «кінцеві орієнтири бажаного стану справ», Д.О. Леонтьєв пропонує використати замість слова «ідеал» поняття «модель повинного» по аналогії з поняттям «модель потрібного майбутнього» (М.О. Бернштейн), введеного для позначення вірогідного прогнозу та програмування майбутнього [4].

Особистісні цінності є похідними від соціальних, але усвідомлення та позитивне ставлення до суспільних цінностей недостатньо для їх селекції, присвоєння та асиміляції індивідом, необхідно включення суб'єкта у колективну діяльність. Засвоєння цінностей великих соціальних груп опосередковується цінностями референтних для індивіду малих контактних груп. Трансформацію соціальних цінностей в особистісні можна розглядати в двох аспектах: 1) рух від цінностей соціальних груп до особистісних, який позначається поняттям інтеріоризації; 2) рух, який позначається поняттям соціалізації, від структури індивідуальної мотивації, основаної на потребах індивіда, до структури, в якій найважливіше положення належить цінностям. І в тому, і в іншому випадку особистісні цінності виступають у якості соціальних регуляторів індивідуальної поведінки, вкорінених в структуру особистості.

Динамічну смислову систему (ДСС) можна визначити як відносно стійку і автономну ієрархічно організовану систему, яка містить в собі низку різнорівневих смислових структур, які функціонують як єдине ціле [4].

Від того, до яких динамічних смислових систем належать ті чи інші смислові структури, залежить їх внесок у регуляцію життєдіяльності особистості. Наприклад, мотив самоствердження може включатися до динамічної смислової системи професійного досягнення, успіху у протилежній статі, фізичного розвитку. У всіх випадках смисл мотиву і його якісні особливості будуть відрізнятися за однакової інтенсивності.

Для розуміння цілісності динамічної смислової системи необхідно звернутися до двох фундаментальних характеристик людської діяльності – її предметності й осмисленості (В.П. Зінченко) або предметності і суб'єктності (О.Г. Асмолов), що відображає детермінацію самої діяльності - з боку її суб'єкта та з боку об'єкта.

Інтенціональна сторона діяльності визначається смисловим змістом, що поширюється від полюсу суб'єкта «зверху вниз» на всі рівні діяльності. «Рівні, що лежать нижче, наповнюються ті, що лежать вище неповторним суб'єктивним забарвленням: мотивами, цілями і смислами. Саме тому будь-яка найбільш дрібна одиниця діяльності, будь то операція чи функціональний блок, повинна аналізуватися як одиниця психологічна, а не фізіологічна» [4, с. 53].

Операціональна сторона діяльності на відміну від інтенціональної більшою мірою визначається предметними характеристиками об'єкта, який підпорядковує своїй логіці логіку дії. Наповнення діяльності предметністю йде в зворотному напрямку, "знизу вгору". В.В. Давидов використовує термін «універсальна пластичність», говорячи про уподібнення діяльності предметним характеристикам її можливих об'єктів [2].

Д.О. Леонтьєв виокремлює дві моделі динамічної смислової системи: динамічну смислову систему як одиницю стійкої особистісної структури (ДСС-О) і динамічну смислову систему як цілісність смислової регуляції конкретної діяльності в конкретних ситуаціях (ДСС-Д). Питома вага смислового компоненту набагато вища в ДСС-О, оскільки вона виконує функцію структурування відносин суб'єкта зі світом. ДСС-Д формується всередині діяльності, що актуально розгортається, та регулює її перебіг відповідно до вищих смислотвірних інстанцій, що представлені в ДСС-О [4].

ДСС-О – це гіпотетичний конструкт, що виявляється лише опосередкованим чином, у формі проекції або у площині діяльності чи свідомості, рефлексії суб'єктом власної особистісної структури. У першому випадку ми маємо справу з ДСС-Д, яка відображає ДСС-О достовірно, але фрагментарно, адже в регуляції окремо взятої діяльності не задіяна вся особистість, а лише її підструктури. У другому випадку ми можемо відтворити картину ієрархічної структури відносин суб'єкта зі світом, але не можемо бути впевнені в тому, що одержана проекція достовірно відображає істинні глибинні взаємозв'язки особистісних структур.

Для того, щоб наочно продемонструвати місце ціннісно-смислових настанов в структурі смислової сфери особистості, – розглянемо її у вигляді схематичного зображення.

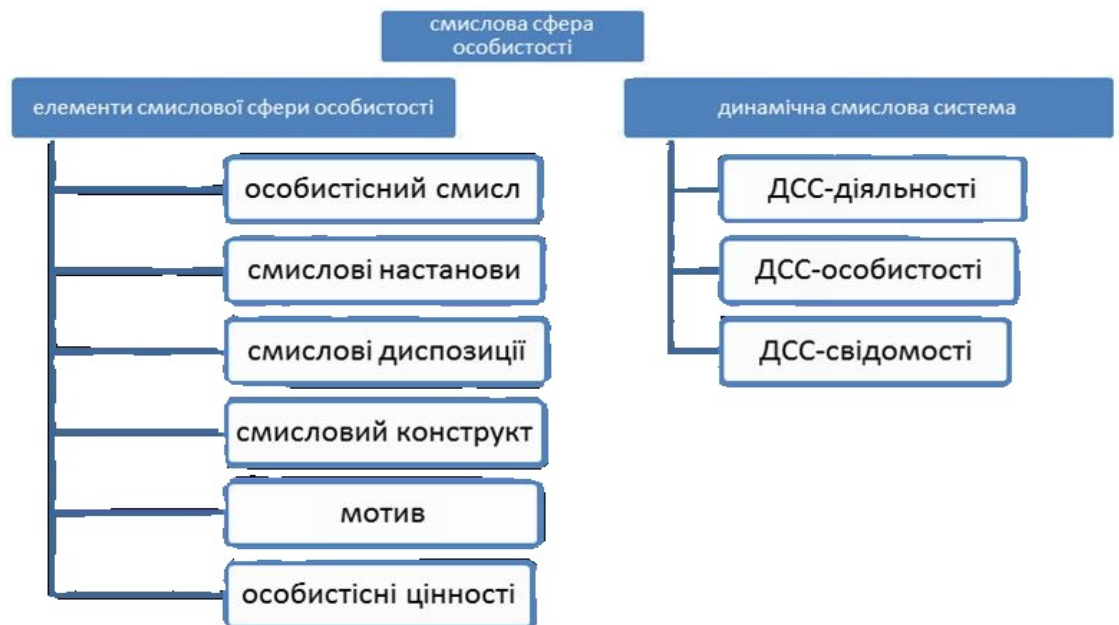

Рис. 1. Структура смислової сфери особистості

Так, елементи смислової сфери (смислові настанови та особистісні смисли) входять до регуляції процесів діяльності та психічного відображення; диспозиції, конструкти та мотив є смислоутворюючими структурами першого рівня; особистісні цінності виступають джерелом смислоутворення; динамічна смислова система (ДСС) – є відносно стійкою та автономною

ієрархічно організованою системою, котра включає в себе ряд різнорівневих смислових структур, які функціонують як єдине ціле [4].

На нашу думку, ціннісно-смислові настанови входять до підструктури особистісних смислів та смислових настанов, так як вони також включені до регуляції процесів діяльності. Тобто, ціннісно-смислові настанови є комплексною системою регулювання життєдіяльності особистості: через сформовані смисли на життєдіяльність та через вплив особливостей діяльності людини на формування її цінностей.

Не слід забувати, що дослідження ціннісно-смислових настанов тільки розпочаті, але сучасні науковці підтверджують та поступово доповнюють інформацію про них. Наприклад, І.В. Перелигіна досліджувала психологічні умови становлення ціннісно-смислових настанов студентів в процесі самопроектування життєвої позиції [6]. А.А. Яковлева вивчала ціннісно-смислові настанови як фактор соціальної інтеграції інвалідів зору [8]. Вивчення ціннісно-смислових настанов як фактора регуляції індивідуального інтелекту досліджувала В.В. Москвіна [5]. Наведені роботи розкривають лише частину особливостей функціонування ціннісно-смислових настанов. Подальші дослідження можуть відкрити нові, раніше не виявлені особливості цієї категорії.

Представлений матеріал не претендує на вичерпаність обраної теми. Перспективним надалі вважаємо детальне дослідження особливостей ціннісно-смислових настанов та їх місця в структурі ціннісно-смислової сфери особистості.

Література

1. Асмолов А.Г. О некоторых перспективах исследования смысловых образований личности // Вопросы психологии / Асмолов А.Г., Б.С.Братусь, Б.В. Зейгарник и др. – 1979. – № 4. – С. 35-46.
2. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении / В.В. Давыдов. – М.: Педагогика, 1972. – 423 с.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
4. Леонтьев Д.А. Психология смысла. Природа, строение и динамика смысловой реальности : [учебное пособ. для студентов высших учебных заведений, обучающихся по направлению и специальностям психологии] / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2007. – 594 с.
5. Москвіна В.В. Ціннісно-смислові установки як фактор регуляції індивідуального інтелекту: дис. кандидата психологічних наук : 19.00.01 / Валентина Валентинівна Москвіна. – К., 1994.
6. Перельгіна І.В. Психологические условия становления ценностно-смысловых установок студентов в процессе самопроектирования жизненной позиции: дис. кандидата психологических наук : 19.00.07 / Ирина Владимировна Перельгіна. – М., 2008. – 235 с.
7. Тихомиров О.К. Психология мышления / О.К. Тихомиров – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 272 с.
8. Яковлева А.А. Ценностно-смысловые установки как фактор социальной интеграции инвалидов по зрению: дис. кандидата психологических наук : 19.00.04 / Анна Андреевна Яковлева. – СПб., 2009. – 176 с.